

Sofiya Mirzəyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.1.601.017

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ FRAZELOGİZMLƏRİN TƏDQIQI

Açar sözlər: frazeologiya, tədqiqat tarixi, sabit söz birləşmələri, frazeoloji ifadələr, məcazi mənə

Keywords: phraseology, history of research, stable phrases, phraseological expressions, figurative meaning

Ключевые слова: фразеология, история исследования, устойчивые словосочетания, фразеологические выражения, переносное значение

Giriş. Frazeologiyanın dil haqqında elmin ən yeni bölmələrindən biri olması onunla bağlı mübahisəli məqamların, həlli vacib məsələləri aktuallaşdırır. Bu, birinci növbədə, dildə frazeologiyanın sərhədlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməməsi, onun işlənmə imkanlarının və dil qanunauyğunluqlarının üzə çıxarılmmaması, həmçinin, ona aid kateqoriyaların müəyyən edilməməsi ilə əlaqədardır. Görkəmli Azərbaycan alimi M.Mirzəliyeva qeyd edir ki, türkoloqlar arasında, hər şeydən əvvəl, frazeologiyanın linqvistik təbiəti, bu və ya digər türk dilində malik olduğu mövqe və xüsusiyyətlərlə bağlı vahid fikir yoxdur. Məqalədə frazeologiyanın maraqlı dil hadisəsi kimi fundamental tədqiqi bir sıra problemlərin ardıcıl və ətraflı şəkildə öyrənilməsi, tarixi-müqayisəli fonda dərinlən araşdırılması vəzifəsi qarşıya qoyulur. Söz və idiom, söz birləşməsi, frazeologizm, cümlə və frazeoloji vahid məsələsi, sözügedən problemdən yaranan mübahisələr dilçilikdə hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. İlk öncə frazeologiya nədir, bu anlayış nəyi ifadə edir, sualına cavab axtaraq.

Frazeologiya yunan mənşəli söz olub, phrasis-ifadə və logos-məlum sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Bu termin dilçilikdə iki mənada işlənir:

1. Dildə mövcud olan frazeoloji vahidlərin məcmusu;
2. Dilçilik elmində frazeologizmləri öyrənən fənnin adı.

Frazeologiyanın tədqiqat obyektinə birləşmələr, ifadə və ibarələr daxildir. Bunlar da müasir dövr dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif adlarla təqdim olunur: frazeologizm, frazeoloji birləşmə, sabit söz birləşmələri, frazem, frazeoloji vahid, frazeoloji ifadələr, idiomlar, frazeoloji qrup, idiomik ifadələr, frazeoloji tərkib və s. Frazeologiya həmin dil vahidlərinin semantikasına və quruluşuna dair məsələləri, onların yaranma yollarını və s. öyrənir.

Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya termini müxtəlif mənaları ifadə edir. XIX əsrin görkəmli alimi Mirzə Kazım bəy yaşadığı dövrün ənənəsinə sadıq qalaraq öz əsərində fraza sözünü cümlə termini əvəzində istifadə etmişdir. Dilçi-alim feil haqqında məlumat verərkən qüssə yemək, qəm yemək tipli dil faktlarını tərkibi feillər kimi nəzərdə tutmuşdur. Frazeoloq- alim H.Bayramova görə, müəyyən

bir əsərin yaxud müəyyən bir dil abidəsinin frazeoloji vahidlərindən bəhs etdikdə bu termindən istifadə olunur [1, s. 5]. N.N.Məmmədov qeyd edir ki, frazeologiya müəyyən bir dildə olan sabit söz birləşmələrindən bəhs edən dilçilik terminidir. A.Qurbanova görə isə, dildə olan bütün sabit söz birləşmələrinin, bölünməz ifadə və ibarələrin cəminə frazeologiya deyilir. Dilçilik elmində frazeologiyadan bəhs edən şübə frazeologiya adlanır [5, s. 6-7].

Qeyd etmək lazımdır ki, dilimizin frazeologiyasının tarixi inkişafını, keçdiyi yolları öyrənmək üçün “Avesta” mətnlərinə, Orxon-Yenisey abidələrinin, “Kitabi Dədə Qorqud” un dilinə, Mahmud Kaşğarının “Divan”ına, müxtəlif folklor materiallarına, “Oğuznamə” lərə nəzər yetirmək, müqayisə və tutuşdurmalar aparmaq lazımdır.

Ümumiyyətlə, dilçilik ədəbiyyatında frazeologiyaya geniş və dar mənada yanaşılır. Bu baxımdan frazeologiyanın tədqiqat obyektindən bəhs edən müəlliflər iki qrupa bölünür. Alimlərin bir qrupu dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını frazeologiya hesab edirlər. Bu qrupa A.A.Bulaxovski, N.M.Şanski, Q.Dementiyeva, A.İ.Yefimov, A.A.Reformatski, həmçinin, türk dillərinin, eləcə də Azərbaycan dilinin frazeologiyası sahəsində tədqiqatlar aparmış S.Cəfərov, Ə.Dəmirçizadə, S.Murtuzayev, N.Rəhimzadə, M.Hüseynzadə, A.Qurbanov, R.Həsənov, Q.Kazımov, M.Mirzəliyeva, H.Əliyev, M.Adilov kimi dilçi-alimlər daxildir. Bu qrupu təşkil edən dilçilər frazeologiyayı geniş mənada nəzərdə tuturlar. Onlar frazeoloji birləşmələri, həmçinin aforizmləri, atalar sözləri və məsəlləri, ibarələri də frazeologiyaya aid edirlər. Alimlərin əksər hissəsi isə dildəki sabit birləşmələrin hamısını deyil, onların müəyyən hissəsini, yəni komponentləri mənaca və quruluşca parçalanmayan qismini frazeoloji vahid hesab edirlər. Ferdinand de Sössür, N.N.Amosova, Ş.Balli, A.V.Kunin, V.V.Vinoqradov, A.İ.Şmirnitski, M.T.Tağıyev, V.L.Arxaşelski, V.P.Jukov, A.M.Babkin, H.B.Bayramov, S.İ.Ojeqov kimi dilçilər bu qrupa daxildir. Onlar frazeologiyanın tədqiqat obyektinə dar mənada yanaşırlar. M.Tağıyev frazeologiya anlayışına dar mənada yanaşanlardan biri kimi müasir frazeologiyada yaranmış vəziyyətlə əlaqədar olaraq həmin anlayışın hədsiz dərəcədə genişləndirildiyini və buraya sözlərin, idiomların, tərkibi terminlərin, atalar sözlərinin, məsəllərin və s. daxil edildiyini qeyd edir. Alimin fikrinə görə, dilçilik elminin sahələrindən biri kimi frazeologiyanın vəzifəsi ancaq dil strukturuna daxil olan söz birləşmələrinin tədqiqi ilə məşğul olmaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, frazeologiya sahəsində aparılan çoxsaylı tədqiqatlar onun dar mənada götürülməsini tamamilə məqsəduyğun sayır.

Dünya dilçiliyi tarixində frazeologiya termini tanınmış İsveçrə alimi, struktur dilçiliyin banisi Ferdinand de Sössürün adı ilə bağlıdır. Alimin fikrinə görə, elə ifadələr vardır ki, bunlar dildə hazır şəkildə işlənir. Bu ifadələrin daxilindəki fərqli mənalara malik sözləri dəyişmək mümkün olsa da, bu məqbul hesab edilmir. Çünki həmin ifadələrin daşdığı mənə tərəflərinin bütövlükdəki mənasından, eyni zamanda sintaktik quruluşundan asılıdır.

Frazeoloji vahidlərin təsnifi sahəsində sovet dilçilərindən V.V.Vinoqradov əhəmiyyətli işlər görmüşdür. O, rus dilində frazeoloji vahidlərin frazeoloji qovuşma, frazeoloji birlik və frazeoloji birləşmə kimi üç tipini göstərmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu bölgü müxtəlif dillərin, o cümlədən də Azərbaycan dilinin frazeologiyası barədə yazılmış bir çox əsərlərdə olduğu kimi götürülmüşdür. Böyük tədqiqatçı H.Bayramov Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq frazeoloji va-

hidləri V.V.Vinoqradovun bölgüsünə əsaslanaraq təsnif etmişdir. Dilçi-alim frazeoloji vahidə belə tərif vermişdir: “Frazeoloji vahid dilin inkişaf tarixinin ən son mərhələsində söz birləşmələrinin tam və sabit kombinasiyasıdır; ən azı müəyyən ardıcılıqla gələn iki leksik səviyyədə sözün qəti olaraq müəyyənlanmış birləşməsindən ibarətdir; qrammatik cəhətdən söz birləşməsi və ya cümlə modelləri əsasında dildə mövcud olmuş və ya mövcud olan qanunauyğunluqlara əsasən formalaşmışdır”[1, s. 91].

M.Hüseynzadə, Ə.Dəmirçizadə, H.Bayramov, F.Axundov, A.Qurbanov, S.Cəfərov, M.Adilov, M.Tağıyev, N.Məmmədov, Y.Seyidov, F.Hüseynov, Z.Budaqova kimi dilşünasların Azərbaycan dili frazeologiyası ilə bağlı elmi-nəzəri görüşləri vardır. Həmin klassiklərin fikirləri sonralar müasir dövrün frazeoloqları tərəfindən davam və inkişaf etdirilmişdir. M.Mirzəliyeva, Q.Mahmudova, T.Hacıyev, N.Seyidəliyev, Z.Əlizadə, İ.Həmidov, A.Məmmədli kimi tədqiqatçılar öz tədqiqat əsərlərində və monoqrafiyalarında milli frazeologiyadan bəhs etmişlər. Qeyd etmək doğru olar ki, bu alimlərin frazeologizmlərə yanaşmaları və onları tədqiq etmə istiqamətləri müxtəlif idi. Bu isə frazeologiyanın dilçilik elminin gənc sahəsi olmasına baxmayaraq, Azərbaycan dilçiliyində hərtərəfli inkişafını göstərirdi. Görkəmli alim M.Mirzəliyeva qeyd edir ki, frazeoloji vahidlər söz, söz birləşməsi və ya cümlənin məcazlaşma prosesinə məruz qalaraq semantik bütövlük qazanmış, dildə hazır şəkildə özünü göstərən dil vahidləridir. Alimin fikri onu göstərir ki, frazeoloji vahidlər söz birləşməsi və cümlə ilə yanaşı, tək sözdən də ibarət ola bilər. Digər bir alim Q.Ç.Mahmudova isə M.Mirzəliyevanın bu fikrinə əsasən bildirir ki, birləşmə səviyyəli frazeologizmlər tam şəkildə artıq dildə qəbul olunmuşdur. Söz səviyyəli frazemlərlə bağlı isə fikir ayrılıqları mövcuddur.

Azərbaycan dilçiliyində frazemlər, onların xüsusiyyətləri və növləri haqqında ilk məlumatı Muxtar Hüseynzadə 1954-cü ildə çap etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dili” kitabında vermişdir. Müəllifin fikrinə görə, idiomlar hər bir dilin öz xüsusiyyətlərini əks etdirir. M. Hüseynzadə idiomların əksəriyyətinin bir dildən başqa dilə olduğu kimi tərcümə olunmadığını və idiomları təşkil edən sözlərin birlikdə bir məna ifadə etdiyini də söyləmişdir. Qeyd edək ki, müəllifin idiomlarla bağlı fikirləri müasir dövrümüz üçün də aktualdır. Professor Əbdüləzəl Dəmirçizadə müəllifi olduğu “Azərbaycan dilinin üslubiyyəti” kitabında idiomik vahidlərin üslubi cəhətlərini təhlil etmiş və onların ən çox bədii üslubda işləndiyini vurğulamışdır. O, idiomik vahidlərin idiomik sözlər, idiomik ifadələr və idiomik cümlələr kimi üç qrupunu qeyd etmişdir [3.s.170].

Azərbaycan dili frazeologiyasının ən uğurlu dövrünün keçən əsrin 60-70-ci illər olduğunu qeyd etməliyik. Bu dövrdə frazeologiya sahəsində əhəmiyyətli işlər görülmüş, bir sıra məqalə və dissertasiyalar yazılmışdır. Görkəmli alim Afad Qurbanov “S.Vurğunun Vəqif pyesinin dili və üslubu” namizədlik dissertasiyasında, “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” adlı kitabında, qiyabi tələbələr üçün nəzərdə tutulmuş “Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası” metodik vəsaitində frazeologiya məsələləri ilə bağlı dolğun məlumat vermiş, bu sahənin mövcud problemlərinə toxunmuşdur. Həmin əsərlərdə müəllifin frazeoloji vahidlər, onların xüsusiyyətləri, əmələgəlmə yolları, məna növləri, tipləri, semantik qrupları və bədii xüsusiyyətləri ilə əlaqədar fikirləri əksini tapmışdır.

Azərbaycan dilində frazeologizmlər ən çox üslubi istiqamətdə araşdırılmış, müxtəlif yazıçı və şairlərin dilində istifadə olunmuş fərdi-üslubi ifadələr müəyyənləşdirilmişdir. Bu baxımdan S.Murtuzayevin 1958-ci ildə çap olunmuş “M.F.Axundovun komediyalarının frazeologiyası”, həmçinin, 1962-ci ilin nəşri olan “M.F.Axundovun komediyalarının dil və üslub xüsusiyyətləri” adlı tədqiqatları təqdirəlayiqdir.

Frazeologiyanın tədqiqi sahəsində Səlim Cəfərovun mühüm xidmətlərindən biri “Azərbaycan dilində idiomlar” adlı məqaləsidir. Dilçi-alim “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” kitabında da frazeologiyanın növləri və xüsusiyyətləri ilə bağlı geniş məlumat vermişdir. Əliheydər Orucovun “Azərbaycan dili filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları” monoqrafiyasında müasir ədəbi dilimizin frazeologiyası ilə bağlı fikirləri maraq doğurur. O yazır: “... onun (frazeologiyanın) əhatə dairəsi daha genişdir. Frazeologiya dedikdə, dildə olan sabit söz birləşmələrinin hamısı nəzərdə tutulur. Frazeologiyaya eyni zamanda, məsəllər, atalar sözləri, klişə halını almış tərkiblər, aforizmlər və s. də daxildir” [10, s.28-29]. Müəllif, həmçinin, kitabın müəyyən bir hissəsində verdiyi peşəkarlığa aid ifadələri, elmi məfhumlara dair sabit ifadələri, antik ədəbiyyat və əsatir ifadələri və s. bu cərgəyə daxil edir [10, s.54]. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Ə.Orucov bir çox dilçilərdən fərqli olaraq frazeologiyaya dar mənada deyil, geniş mənada yanaşır.

Ədəbi dilimizin frazeologiyasının elmi-nəzəri aspektdə araşdırılmasında Hüseyn Bayramovun böyük xidmətləri olmuşdur. Müəllifin “Sabit söz birləşmələri” adlı böyük həcmli məqaləsi onun bu sahədəki tədqiqatlarının başlanğıcıdır. Daha sonralar dilçi-alim “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları” monoqrafiyasını yazmışdır. Bu əsəri ədəbi dilimizin frazeologiyasının tədqiqi və inkişafı tarixində irəliyə atılmış mühüm addım hesab etmək olar. H.A.Bayramov dilimizdəki frazeoloji vahidlərin struktur-semantik cəhətlərini araşdırmış, Orxon, Yenisey abidələrinin, Kaşğari “Divan” ının, “Kitabi Dədə Qorqud” un dili üzərində müşahidələr aparmışdır. O, belə nəticəyə gəlmişdir ki, qədimlərə doğru uzaqlaşdıqca frazeoloji vahidlərin kəmiyyəti azalır. H.A.Bayramov bunu dilin inkişafı və zənginləşməsi, həmçinin, dil materialının azlığı ilə əlaqələndirir. Tədqiqatçı-alim “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarının dilindəki türk mənşəli baş sözlər əsasında formalaşan frazezlərin quruluşuna, mənasına və komponentlərinə görə hər hansı bir dəyişikliyə məruz qalmadan müasir dilimizə qədər gəlib çıxanlar və müasir dilimizdə işlənən sabit söz birləşmələrindən yalnız komponentlərindən birinin arxaik səciyyəli olmasına görə fərqlənənlər kimi iki qrupunu göstərmişdir. H.Bayramov birinci qrupa aid ad qoymaq, and içmək, qan ağlamaq, əl vermək, ad qazanmaq, diz çökmək, ayağına düşmək, gözü tutmaq, könül almaq, yola düşmək, acı söz, ocağını söndürmək, könlü açılmaq və s. kimi birləşmələri qeyd etmişdir. Müəllif ikinci qrupa isə göz qaqmaq, üz bulmaq, barmağını ısırmaq, sözünü sımaq kimi birləşmələri aid etmişdir. O bildirmişdir ki, bu cür birləşmələrin komponentlərindən biri arxaikləşmiş və yeni sözlə əvəz olunmuşdur.

Frazeologizmlərlə bağlı məsələlərin tədqiqi baxımından dilçi-alim Məhəbbət Mərzəliyevanın müəllifi olduğu “Türk dillərinin frazeologiyası” əsəri də əhəmiyyətli mənbələrdən hesab olunur. Sözügedən əsərdə türk dillərinin frazeologiyası ilə bağlı nəzəri məsələlər araşdırılmışdır. Müəllif vurğulayır ki, frazeologiyanın mahiyyətini, onun qaranlıq qalan məqamlarını müəyyənləşdirmək üçün, ilk

olaraq, frazeologiyanın xalqın həyat tərzini və təfəkkürü ilə bağlılığını öyrənmək, bunların oğuz qrupu türk dillərində əks olunma imkanlarını aşkarlamaq lazımdır.

Məqalənin aktuallığı. Azərbaycan dilçiliyində frazeologizmlərin tədqiqi ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürülmüş, çoxsaylı və sanballı tədqiqat işləri aparılmışdır. Qeyd edək ki, dili zənginləşdirən vasitələrdən biri kimi frazeologizmlərin mövqeyi hər zaman diqqət mərkəzindədir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Frazeologiyanın mahiyyətini, onun qaranlıq qalan məqamlarını müəyyənləşdirmək.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə bəhs olunan məsələlər dil ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr və bu sahədə araşdırma aparan tədqiqatçılar üçün faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov, H. A. (1978). Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif.
2. Cəfərov, S. Ə. (2007). Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Şərq-Qərb.
3. Dəmirçizadə, Ə. M. (1962). Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərtədrisnəşr.
4. Hüseynzadə, M. H. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Şərq-Qərb.
5. Qurbanov, A. M. (1963). Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı.
6. Qurbanov, A. M. (2003). Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Nurlan.
7. Qurbanov, A. M. (1962). S. Vurğunun Vəqif pyesinin dili və üslubu (Namizədlik dissertasiyası).
8. Mahmudova, Q. Ç. (2009). Türk dillərinin frazeologiyası. Bakı: Nurlan.
9. Mirzəliyeva, M. M. (2009). Türk dillərinin frazeologiyası (I cild). Bakı: Nurlan.
10. Orucov, Ə. Ə. (1965). Azərbaycan dili filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları. Bakı.

Sofiya Mirzayeva

Summary

THE ISSUE OF STUDYING PHRASEOLOGICAL UNITS IN AZERBAIJANI LINGUISTICS

The article is devoted to the study of phraseological units that have a significant impact on the intensity and emotionality of the language. The linguistic science that studies phraseological units of language is called phraseology. The object of study in this branch of the science of language is various combinations, expressions and phrases. The article reflects largely similar and partially different opinions of researchers about phraseological units. According to most researchers, a phraseological unit is not all stable compounds, but that part whose components are not separable in meaning and structure. In addition, the other part of scientists classify phraseological combinations, proverbs and sayings, phrases, etc. as phraseology. The article is based on the works of our scientists in the field of studying the phraseology of the Azerbaijani language, their scientific activities.

София Мирзоева

Резюме

ВОПРОС ИЗУЧЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Статья посвящена изучению фразеологизмов, оказывающих существенное влияние на интенсивность и эмоциональность языка. Лингвистическая наука, изучающая фразеологические единицы языка, называется фразеологией. Объектом исследова-

дования этой отрасли науки о языке являются различные сочетания, выражения и словосочетания. В статье отражены во многом схожие и частично разные мнения исследователей о фразеологизмах. По мнению большинства исследователей, фразеологической единицей является не все устойчивые соединения, а та часть, компоненты которой не разделены по смыслу и структуре. А другая часть учёных относят к фразеологии фразеологические сочетания, пословицы и поговорки, словосочетания и т. д. В основу статьи легли труды наших ученых в области исследования фразеологии азербайджанского языка, их научная деятельность.

Rəyçi: dos. Y.Nasıyeva